

Щербина В.П.

РОЗВИТОК ГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 1940-х – 1980-х РОКАХ

Актуальність дослідження полягає у недостатньому вивченні проблем газової галузі України в історичному аспекті за радянської доби.

Мета статті - дослідити деякі аспекти розвитку газової промисловості України у радянський період та зробити спробу визначити її місце та роль у господарському комплексі країни.

Головне завдання дослідження пов'язане з аналізом опублікованих джерел щодо запропонованої проблеми, як на паперових носіях, так і в електронному вигляді.

Природний газ відіграє все більш важливу роль у світовому енергетичному балансі. Це пов'язано з надзвичайно сприятливими для споживача властивостями газу, а саме, екологічність, економічність та технологічність.

Мабуть, самою значною перевагою природного газу є його відносна екологічність. У порівнянні з іншими енергоносіями масового використання (вугіллям, мазутом) природний газ при його спалюванні на електростанціях або в пальниках наших осель дає набагато менше шкідливих викидів.

Значним двигуном попиту на газ, на думку експертів, повинно стати збільшення частки газу в балансі джерел виробництва електроенергії - на неї припадає до 70% зростання попиту.

Природний газ має також низку економічних переваг у порівнянні з іншими видами палива. По-перше, завдяки наявності значних запасів та відносно дешевизні його видобутку та транспортування. По-друге, переробка природного газу у хімічні продукти вимагає менших витрат у порівнянні з використанням нафтової сировини, не говорячи вже про вугілля.

Усі зазначені фактори призвели до того, що частка природного газу у світовому енергобалансі поступово зростає. У середньому частка природного газу у структурі світового споживання енергоносіїв складає близько 24%, однак відповідно до довгострокових прогнозів може зрости протягом декількох найближчих десятиліть до 28-30 % [1, с.141].

У країнах, що розвиваються, де поки ще в енергобалансі переважають традиційні енергоносії (вугілля, мазут), ця частка не перевищує 18 %, хоча досить швидко зростає [1, с.143].

Енергетичний баланс України характеризується такими цифрами: частка природного газу серед енергоносіїв становить 45%, вугілля - 25%, нафта - 13%, атомна енергетика та інші джерела - 17%. Таким чином, головним джерелом енергозабезпечення держави є природний газ. Серед країн Європи це доволі унікальне явище притаманне тільки Україні. Адже у європейських державах частка природного газу в енергетичному балансі коливається у межах 20-25%, натомість переважає споживання нафти і нафтопродуктів – 39-42% всіх енергоресурсів [2].

Крім того, проблеми газової промисловості, а особливо відносини з головним постачальником газу для України – Росією, набули державного значення, ними все більше цікавляться широкі кола громадськості, зростає кількість друкованих видань, гостро дискусійних передач на телебаченні, форумів в інтернеті тощо. Складається враження, що наше суспільство тільки останнім часом почало розуміти, яку значну роль відіграє нафтогазовий комплекс (НГК) у житті країни.

Становлення газової галузі України почалося, головним чином, у другій половині ХХ століття. Але й вона має цікаву історію, яка чекає на своїх дослідників.

У зв'язку з цим, слід підкреслити, що авторів не вдалося знайти спеціальних історичних досліджень щодо історії газової промисловості України. У той же час, є значна кількість робіт, у яких так чи інакше розглядаються проблеми розвитку радянської нафтогазової промисловості. Умовно їх можна розділити на три групи: 1) загальні роботи економістів та істориків про розвиток народного господарства; 2) галузеві роботи і 3) публіцистика. Кожна відрізняється своїм аспектом розгляду історії НГК і методологічними принципами аналізу.

Щодо першої групи робіт, то в них нафтова і газова промисловість розглядається в контексті розвитку інших галузей радянської економіки та народногосподарського комплексу в цілому [3].

З часом нафтогазова проблематика все більше стала цікавити істориків, перш за все російських. Так, у 2002 та 2007 роках з'являються дві роботи В.М.Славкіної, в яких автор робить спробу дослідити історію розвитку нафтогазового комплексу СРСР не як абстрактну економічну або технічну структуру, а як явище, безпосередньо вмонтоване у загальний історичний процес, що розвивався у певних політичних та соціально-економічних умовах [5]. Використовуючи значний фактичний матеріал, дослідниця головну увагу зосереджує на аналізі розвитку НГК, розташованому у Західному Сибіру. Період зародження та розвитку газової галузі в 50-ті – 70-ті рр. ХХ ст. (у ці часи українські газові родовища відігравали ведучу роль у видобутку газу) висвітлений досить поверхово [6, с. 130 - 142].

Автори галузевих робіт – спеціалісти газової промисловості. Це «погляд зсередини» на історію розвитку газової галузі. Як правило, ця група досліджень не орієнтована на широке коло читачів і призначена для фахівців, що працюють у даній галузі. В анотаціях до таких робіт вказується, що передбачувана аудиторія - це, у першу чергу, працівники нафтогазового комплексу. В основі цих публікацій - професійний аспект (стан ресурсної бази, рівень видобутку тощо). Дані матеріали побудовані або по хронологічному, або по регіональному принципу [6]. Серед подібних робіт стосовно української газової промисловості треба виділити публікації І.В. Дияка [7]. Багаторічний досвід роботи у газовій галузі дозволяють даному автору на основі значної кількості фактичного матеріалу передати специфіку газового комплексу, його особливості та закономірності розвитку. З публікацій можна скласти більш-менш повне уявлення про вітчизняний НГК на різних етапах свого розвитку, які задачі вирішуються його працівниками у сучасний період.

В останні десятиріччя газова проблематика не сходить зі сторінок різних публіцистичних видань. Подібний інтерес пояснюється перш за все тим, що господарська проблема забезпечення країни енергоносіями поступово трансформувалася у міждержавну і перетворилася в складову частину доктрини національної безпеки. Але при цьому, абсолютна більшість таких публікацій присвячена сьгоднішнім проблемам або подіям недавнього минулого (головним чином 90-м рр. ХХ ст.) [8].

Газова промисловість на території сучасної України бере свій початок з введення в експлуатацію польською компанією «Gasolina» Дашавського газового родовища (1913 р.) та будівництва першого газопроводу Дашава - Стрий у 1924 р. Початкові запаси Дашавського родовища були оцінені в 13,2 млрд. куб м природного газу [9, с. 10].

Втім, в Україні ще раніше почали використовувати коксовий газ - для освітлення вулиць (в Одесі - ще у 1866 р., потім у Харкові, Києві, Чернівцях). Із природним газом уперше зіштовхнулися при бурінні та розробці нафтових свердловин на Бориславському нафтовому родовищі (у 1912-1913 рр.), причому він вважався тоді небажаним продуктом - ускладнював буріння, викликав пожежі, заважав поглибленню нафтових свердловин.

Спочатку цілеспрямовані пошуки газових родовищ не велися. Тільки в 30-х рр. ХХ ст. були закладені перші розвідницькі свердловини в Західній Україні. Для транспортування видобутого газу в Прикарпатті були побудовані перші газопроводи. У передвоєнні роки сумарна довжина газопроводів на території Західної України становила 310 км. Розвиток газовидобутку в цьому регіоні у той час гальмувався тим, що тут фактично не було промисловості, що споживала газ.

Після входження західноукраїнських земель до складу СРСР, у 1939 році газова промисловість Прикарпаття була націоналізована, і для керівництва роботою газових промислів у Львові був створений трест "Укргаз". У 1940 році було введено в дію нове газове родовище - Опорське, і видобуток природного газу у порівнянні з 1938 р. майже подвоївся. В 1940-1941 роках були споруджені газопроводи Опара-Борислав, Дашава-Львів та розроблений проект найбільшого на той час у Європі магістрального газопроводу Дашава-Київ довжиною 509 км. Планувалося також у 1941 р. побудувати три заводи по переробці газу, але цим планам не судилося збутися через початок Великої Вітчизняної війни [10, с. 17].

На сході України газова промисловість теж розвивалася, але тут вона більше концентрувалася на використанні коксового газу підземної газифікації вугілля. Перші станції підземної газифікації вугілля були побудовані в Лисичанську та Горлівці в 30-і роки. У листопаді 1934 року при газифікації м.Сталіно (теперішній Донецьк) було урочисто запалено перший газовий смолоскип, і з тих пір це стало традиційним ритуалом при запровадженні у дію магістральних газопроводів або підведенні газу до населених пунктів і важливих промислових об'єктів. До початку Великої Вітчизняної війни у Донецьку, Макіївці та Горлівці на стислому коксовому газі працювали газонаповнювальні станції, скорочуючи в такий спосіб споживання рідкого палива [11, с. 29]. Під час німецько-фашистської окупації розвиток газової промисловості майже повністю припинився.

У період 1924-1941 рр. на території відбувалося майже безперервне (за деякими виключеннями) зростання видобутку газу - з 37, 7 млн. куб м до 530, 4 млн. куб. м, а у 1950 році він досяг 1411, 1 млн. куб. м. У повоєнні роки розширилися обсяги геолого-розвідницьких робіт та експлуатаційного буріння - вже в 1945 р. воно перевищило довоєнний рівень [9, с. 18].

Часом самого інтенсивного розвитку газової промисловості України був період 1951-1975 років. У цей час у західному регіоні розроблялося сім родовищ. Варто підкреслити, що до 1955 року Прикарпаття було основним газодобувним регіоном не тільки України, але й усього колишнього СРСР. Із загальносоюзного обсягу видобутку газу (5, 9 млрд. куб м) на Стрийське газопромислове управління припадало 2, 8 млрд. куб м, тобто 48%. Максимальних показників рівень видобутку у західному регіоні України досяг у 1968 р. (12, 571 млрд. куб м) [11, с. 180]. На початку 1950-х років з 85 млрд. куб. м розвіданих запасів газу у Радянському Союзі на Україну приходилося 35 млрд. куб. м, на РРФСР - 42 млрд. куб. м. [12].

В даний період природний газ почали активно використовувати та комунальному господарству. Зокрема, по завершенню будівництва газопроводу Дашава - Київ блакитне паливо у 1948 році отримали споживачі Києва та Тернополя. Відношення до газу у ці роки характеризує цитата з радянського журналу «Колгоспник України»: «Газ - це дешеве паливо та дуже цінна сировина для хімічної промисловості» [13].

Подібне ставлення було зумовлено унікальною дешевизною енергоносіїв у Радянському Союзі, де навіть у 1985 році собівартість природного газу (у місцях видобутку) коштувала за тисячу кубометрів лише 3, 99 крб. [14].

З проведенням газифікації областей та значної кількості міст України в 50-60-і роки минулого століття створюються комбінати комунальних підприємств, які після організації в 1975 р. Республіканського об'єднання з газопостачання та газифікації „Укргаз” стають спеціалізованими об'єднаннями газового господарства.

На 1975 рік було побудовано близько 23 тисяч кілометрів міських та селищних газорозподільних мереж, газифіковано природним газом 8,1 млн. квартир. У той же час, рівень газифікації в сільській місцевості складав лише 4 % [15].

З 1945 р. почалися перші у світі експортні поставки природного газу з території України у Польщу. З 1967 р. український газ почав подаватися до Чехословаччини, ще пізніше - до Австрії.

Першим джерелом для експорту природного газу стали найбільші на той період в Україні та і в СРСР газові родовища - Дашавське та Опорське. Пізніше були введені в дію інші родовища та газопроводи, оріє-

нтовані на експорт газу. Щорічний експорт газу в середині 1970-рр. досягнув 2, 5 - 3, 5 млрд. кубометрів. У 1980-ті рр. він складав 5, 3 - 5, 6 млрд. кубометрів щорічно [16].

Відкриття унікального Шебелинського газоконденсатного родовища в 1950р. та його введення в експлуатацію в 1956 р. стало початком бурхливого розвитку видобування газу у східному регіоні України - Дніпровсько-Донецькій западині. Початкові запаси Шебелинського родовища були оцінені в 500 млрд. куб м. У перший рік експлуатації з нього було видобуто 332, 7 млн. куб м газу, а з 1957 р. воно стало лідером по видобутку газу в Україні. У перші два десятиліття експлуатації Шебелинка була найбільшим по запасам та рівню видобутку газу родовищем у всій Європі. До освоєння природних ресурсів радянського Західного Сибіру воно забезпечувало до 60% газовидобутку в СРСР і було основним постачальником газу для європейської частини колишнього Союзу. Рівень газовидобутку постійно зростає. Про його темпи свідчать такі дані: в 1965 році була добуто перша сотня мільярдів кубічних метрів газу, в 1968 р. – друга сотня, в 1971 р. – третя, в 1975 р. – четверта сотня [11, с. 180].

За 40 років експлуатації Шебелинського родовища було видобуто майже 500 млрд. кубічних метрів газу та близько 1, 6 млн. т газового конденсату. У цей час підприємствами «Укргазпрому», що був створений у 1965 році,

видобувалося всього 56,5 млрд. м³ газу. Це становило близько 30% союзного видобутку [17].

Розробка Шебелинки стимулювала будівництво газопроводів до великих промислових центрів Харківського, Придніпровського та Донецького регіонів. Першими були споруджені газопроводи до Харкова та Чугуївської ГРЕС, пізніше - магістральні газопроводи, у тому числі Шебелинка-Дніпропетровськ-Кривий Ріг-Одеса з відводами до Запоріжжя, Миколаєва, Херсона та ін.; Шебелинка-Київ з відводами до Полтави, Кременчука, Черкас; Шебелинка-Белгород-Курськ-Брянськ та ряд інших. У 70-і роки було побудовано газопровід Шебелинка-Київ-Захід України, що зв'язав у єдине ціле східні та західні газодобувні регіони. У подальшому були відкриті та введені в дію ще декілька значних газових родовищ.

Одним з головних газодобувних регіонів України є Харківська область. Крім Шебелинського родовища, з початку 70-х років розроблялося також Хрестицинське родовище (розвідані запаси газу становили 335 млрд. кубометрів). На базі Красноградського управління бурових робіт у Краснограді в 1977 році було створено бурове об'єднання «Укрбургаз» [18]. Сумарні запаси діючих у Харківській області родовищ становили приблизно 1,2 трлн. кубометрів газу. Однак на сьогодні вони вироблені приблизно на 75% [19].

Південний газодобувний регіон почав свій розвиток із грудня 1966 року, коли природний газ із Глебівського газоконденсатного родовища в Криму був поданий у Сімферополь. Видобуток газу в Криму в перший рік (1966 р.) становив 64 млн. куб м, а максимальних показників він досяг у 1986 р. - 1211 млн. куб м.

У цілому по Україні за період 1944-1995 р. було добуто близько 1, 6 трлн. куб. метрів природного газу, з них близько 85% - на родовищах східного регіону, 15% - західного та південного [10, с. 19].

Природно, що нафтогазовий комплекс України був частиною паливно-енергетичного комплексу Радянського Союзу, що напередодні Великої Вітчизняної війни (1940 р.) був представлений на 59% - вугіллям, на 19% - нафтою, на 14% - дров'яним паливом і на 2% - газом. У перші роки після закінчення війни на вугілля доводилося близько 80% (1946 р.) енергобалансу країни. В другій половині 70-х років частка нафти в паливно-енергетичному балансі СРСР становила вже більше 45%, знизившись потім до 40% наприкінці 80-х років. Частка природного газу послідовно зростала - до 40% в 1990 році [14].

З відкриттям на території СРСР нових перспективних газоносних регіонів - у Західному Сибіру, Казахстані та Туркменістані - туди стали направляти більшість матеріальних та людських ресурсів.

Це стало однією з причин того, що в Україні почалося поступове падіння видобутку газу - з 68, 7 млрд. куб. м у 1975 році до 24, 3 млрд. куб м у 1991 році, а у 1995 рік видобуток знизився до 18,2 млрд. куб м. Іншими причинами такого стану були економічна криза та вичерпаність родовищ України, яка складала майже 80% [20, с. 5].

Українські газовики приймали активну участь в освоєнні газових родовищ Західного Сибіру, особливо Уренгойського та Ямбургського.

Вже в 1960-ті роки спеціалісти ПівденНДГіпрогазу (м. Донецьк) відігравали значну роль у проектуванні об'єктів газового комплексу тюменської Півночі. А в подальші десятиріччя цей проектний інститут став провідним в газовій галузі СРСР [11, с. 189].

У 1980-ті рр. у Радянському Союзі працювало 7 заводів газової апаратури, 3 з яких знаходилися в Україні [11, с. 189]. У цей же час 70% всіх об'ємів бурових робіт Західно-Сибірського регіону виконували буровики «Укргазпрому» з Краснограду та Полтави. Сотні кваліфікованих спеціалістів української газової промисловості працювали на північних газових промислах [11, с. 181].

Ціною неймовірних мобілізаційних зусиль Радянський Союз за досить короткий строк став лідером світового видобутку газу. Так, у 1970 р. видобуток природного газу в СРСР становив 198 млрд. куб. м, у 1980 р. - 435 млрд. куб. м, у 1985 р. - 643 млрд. куб. м. Таким чином, за п'ятнадцять років видобуток газу зріс більш ніж в три рази [11, с. 11].

Зрозуміло, що важливою складовою газодобувного комплексу став газопровідний транспорт. Масове спорудження газопроводів почалося відразу після Другої світової війни. Одна з перших газових магістралей (довжиною 1300 км) подавала газ із українського Дашавського родовища через Київ у Москву.

Радянська газотранспортна система з самого початку складалася як єдина структура. Відмінною рисою будівництва в СРСР магістральних газопроводів була єдина схема кільцювання Європейської частини країни. Найбільш значними газотранспортними системами СРСР 60-х рр. були система Середня Азія - Центр загальною довжиною близько 5500 км; експортний газопровід «Союз» довжиною 2750 км, а у 1984 р. був споруджений найбільший по довжині у світі газопровід Західна Сибір - Франція [12].

Газотранспортна система України, як уже зазначалось, формувалася в складі Єдиної системи газопостачання СРСР. У 1970 р. загальна довжина українських магістральних газопроводів становила 11, 5 тис. км, у 1980 р. – 18 тис. км, а в 1991 р. досягла 31, 4 тис. км [21, 22]. Висновки щодо темпів розвитку української газотранспортної системи можна зробити із порівняння таких даних: за 70-ті – 80-ті роки було побудовано 20 тис. км трубопроводів, а з 1991 по 2007 роки – 7 тис. км [22]. Таким чином, на 82 % газотранспортна система України була сформована за радянських часів.

На сучасному етапі Україна має магістральну газотранспортну систему (ГТС), яка включає 38,2 тис. км газопроводів, 73 компресорні станції, 13 підземних сховищ газу. Пропускна спроможність системи становить на вході 288 млрд. куб. м на рік, а на виході – 178, 5 млрд. куб. м газу. ГТС виконує дві основні функції: забезпечення природним газом внутрішніх споживачів, а

також транзит російського природного газу в європейські країни Через неї проходить основний потік експортних поставок російського газу (близько 85%) [22].

Об'єми транзиту газу через територію України коливалися від 141,1 млрд. куб. м у 1998 р. (максимум) до 112,1 млрд. куб. м у 2007 р. (мінімум) [22].

Головними надбаннями радянської доби для української газової промисловості можна вважати газодобувний комплекс (80% запасів газу вичерпані) та газотранспортні магістралі.

Стосовно споживання газу, то твердження про те, що газом із українських родовищ користувався весь Радянський Союз (перш за все Росія), а зараз Україна по високим цінам закупає російський газ, досить спірне. Достатньо навести такі дані: з 1945 по 1991 роки на території України було добуто приблизно 1, 5 трлн. куб. м газу, а споживання газу в Україні тільки у 1980-ті рр. становило більш ста млрд. куб. м щорічно [22].

Сучасна Україна - значний імпортер природного газу (75 % всього об'єму споживання). В той же час вона найкрупніша транзитна держава, що створює потенціальну можливість відігравати серйозну роль на світовому енергетичному полі. Але при цьому необхідно розвивати ГТС як державне надбання, вкладати значні кошти в її реконструкцію.

Таким чином, історія газового комплексу України це не тільки події недавнього минулого, а, перш за все, проблеми енергетичної безпеки держави, міждержавних відносин та соціально-економічного розвитку країни на довгострокову перспективу.

Джерела та література

1. Брагинский О.Б. Мировой нефтегазовый комплекс. – М., 2004. – 605 с.
2. Голос України. – 2005. – 4 квітня.
3. История социалистической экономики. Т. 5, 6. – М., 1978, 1980; Красильщиков В.А. Вдогонку за прошлым веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М., 1998; Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991.– Новосибирск, 2002.
4. Славкина В.М. Триумф и трагедия (развитие нефтегазового комплекса СССР в 1960–1980 гг.). – М., 2002; Славкина В.М. Великие победы и упущенные возможности: влияние нефтегазового комплекса на социально-экономическое развитие СССР в 1945–1991 гг. – М., 2007.
5. Славкина В.М. Великие победы и упущенные возможности: влияние нефтегазового комплекса на социально-экономическое развитие СССР в 1945–1991 гг. – М., 2007.
6. Газовая промышленность СССР. – М., 1967; Нефть и природный газ Украины. – М., 1957; Туманов А.Г. Газовая промышленность Украинской ССР. – М., 1972.
7. Дяк І.В. Енергетична безпека України. – К., 2000; Дяк І.В. Нафтогазова галузь на шляху розвитку // Вісник НГСУ. – 2004. – № 3. – С. 5–8; Дяк І.В. Кому вигідне банкрутство вітчизняних газодобувних підприємств. – Голос України. – 2006. – 14 лютого.
8. Землянський В. Українська переменная газового цикла // Власть денег. – 2005. – № 26. – С. 10–14; Храбрый О., Прудка Н. Консорциум в газообразном состоянии // Эксперт. – 2005. – № 22 – С. 14–21; Хорольский А. Иван Плачков показал многообещающую пустоту // Комерсант Украина. – 2006. – 20 июня ; Еременко А. Как не зарезать курицу несущую золотые яйца // Зеркало недели. – 2008. – 1–7 марта.
9. Старостин А. Газовый выбор: сдача суверенитета или реформа // Комментарии. – 2007. – № 32.– С. 10.
10. Газодобывающей промышленности Украины – 80 лет. – Энергобизнес. – 2004. – N 24. – С. 16 – 20.
11. Газ Страны Советов. – М., 1989.
12. Независимая газета. – 2008. – 16 мая.
13. Колгоспник України . – 1958. – № 12. – С.18
14. Зеркало недели. – 2007. – 2 – 8 июня.
15. <http://www.gasukraine.com.ua/>
16. Коваль Р.І. Першому в світі експорту газу 60 років // Вісник НГСУ. – 2005. – № 2. – С.32–33.
17. Слобідський край. – 2001. – 7 квітня.
18. <http://tvoj.kharkov.ua/history/hst.php?r=27>
19. <http://b600.abn.com.ua/>
20. Дяк І.В. Нафтогазова галузь на шляху розвитку // Вісник НГСУ. – 2004. – № 3. – С. 5–8.
21. Руднік А.А. Транспортування газу в Україні – історія та сьогодення // Вісник НГСУ. – 2004. – №1. – С. 10–12.
22. <http://www.naftogaz.com/www/2/nakweb.nsf?Open>